

נשיא ישראל כנשיא עם ישראל: ביקור הנשיא זלמן שזר בברזיל ביולי 1966 ויחסי ישראל, ברזיל והתפוצה היהודית¹

תקציר

בקיץ 1966 ערכו נשיא מדינת ישראל זלמן שזר ורעייתו רחל ביקור רשמי בברזיל במסגרת מסע נשיאותי למדינות דרום אמריקה ולארצות הברית. מאמר זה מתאר את הרקע לביקור ודן במשמעותו בהקשר של מערכת היחסים המשולשת שבין ישראל, ברזיל והתפוצה היהודית בברזיל. הביקור לא הניב לישראל הישגים מדיניים יוצאי דופן, ואולם, לאור מדיניותה המאוזנת של ברזיל בכל הנוגע לסכסוך הערבי-ישראלי, ניתן לראות בעצם קיומו של הביקור - ובייחוד בהיעדר ביקור מקביל בברזיל של אישיות בכירה ממדינות ערב - נקודה לזכות הישראלים.

מנקודת המבט של ישראל נועד מסעו של שזר בדרום אמריקה בראש וראשונה לגייס את חברי התפוצה היהודית במדינות אלה, ליצור חיבור רגשי בינם לבין ישראל ולחזק את תמיכתם בה. משימות אלה הוכתרו בהצלחה: חלקים נרחבים של התפוצה היהודית בברזיל העניקו לשזר קבלת פנים נלהבת והכריזו

¹ מאמר זה מבוסס על מחקר שנערך בישראל ובברזיל במסגרת עבודת הדוקטור שלי. גרסאות מוקדמות שלו הוצגו בסמינר בינלאומי על לימודים לטינו-אמריקניים שהתקיים במארס 2016 במכון טרומן בירושלים, ובכנס האגודה הבינלאומית ללימודים ברזיליים (BRASA) שהתקיים באפריל 2016 בפרובידנס, רוד איילנד. כל אלה התאפשרו בזכות מלגות ומענקים מכמה גופים: המכון ליחסים בינלאומיים על-שם לאונרד דיוויס; מרכז ליברנט לחקר אמריקה הלטינית, ספרד, פורטוגל וקהילותיהן היהודיות; מפעל "עמיתי הרצלי" של מרכז צ'ריק לתולדות הציונות, היישוב ומדינת ישראל באוניברסיטה העברית, בסיוע הקק"ל; מרכז זלמן שזר (מלגה על-שם פרופ' יעקב כ"ץ ז"ל); בית ספר גיק, ג'וזף ומורטון מנדל ללימודים מתקדמים במדעי הרוח באוניברסיטה העברית; ותורם אלמוני. אני מודה למנחי עבודת הדוקטור שלי, גדי היימן וגיימס נ. גרין, על העצות, ההצעות וההכוונה. כמו כן תודה לשני השופטים של כתב העת **פוליטיקה**. אני מבקש להקדיש את המאמר לד"ר מרגלית בז'רנו.

בראש חוצות על תמיכתם בישראל. ראשי הקהילה היהודית המאורגנת במדינה ועסקני הקהילה ביקשו אף הם לנצל את ביקור שזר לצורכיהם. במעשיהם ובהצהרותיהם בעת הביקור התאמצו אותם חברים בולטים ומחויבים של התפוצה היהודית להראות כי הם אזרחים נאמנים של ברזיל המשולבים בה, וכי אינם מתכוונים לנטוש אותה לטובת ישראל. עם זאת, הם מינפו את היוקרה שממשלת ברזיל העניקה לביקור על מנת להציג את נאמנותם לישראל באור חיובי ולגיטימי, וכדי להציג את עצמם כחוליה מקשרת המסוגלת לסייע לפיתוח היחסים הטובים בין שתי המדינות.

Abstract

In summer 1966, Israeli President Zalman Shazar and his wife Rachel made an official tour to four South American countries and to the United States. This article examines their state visit to Brazil in the context of the triangular relationship between Israel, Brazil, and the Jewish diaspora. The visit did not yield significant political achievements to Israel. Nonetheless, given Brazil's equidistant position about the Arab-Israeli conflict, the fact that Shazar's visit was not followed by a parallel visit to Brazil by a senior Arab leader can be viewed, to some degree, as an Israeli accomplishment.

From an Israeli perspective, Shazar's South American tour was primarily intended to co-opt the local Jewish diasporas, to emotionally connect them to Israel, and to enhance their support for the Jewish State. These goals were met in Brazil, where wide sectors of the local Jewry enthusiastically welcomed Shazar while publicly displaying their support for Israel. Brazilian Zionist activists equally sought to use the visit for their own purposes. During Shazar's visit, such Jewish Brazilian spokespersons endeavored to show that they were loyal and integrated Brazilian citizens. At the same time, they utilized the visit's prestige to present their loyalty to Israel as positive and legitimate and to portray themselves as an important link that contributed to the development of good relations between the two countries.

א. מבוא

בחודש יולי 1966 ערכו נשיא מדינת ישראל זלמן שזר ורעייתו רחל ביקור ממלכתי בן עשרה ימים בברזיל. הביקור התרחש בתקופה שבה היו היחסים הדו-צדדיים (בילטרליים) בין שתי המדינות בשיאם - שיא שאליו לא היו עתידים לשוב במשך שנים רבות. בהתאם לכך התאפיין הביקור בלבביות רבה ותרם לחיזוק הידידות בין ברזיל לבין ישראל. עם זאת, להוציא גילויי חיבה פומביים לישראל מצד מנהיגים ואמצעי תקשורת ברזיליים היו הישגיו המדיניים של הביקור מוגבלים מאוד. לא הייתה בכך אכזבה גדולה עבור ממשלת ישראל: ציפיותיה מביקור שזר היו צנועות למדי ממילא. למעשה, תכליתו העיקרית של הביקור הייתה חיזוק קשריה של ישראל עם יהדות ברזיל - אחת התפוצות היהודיות הגדולות בעולם והשנייה בגודלה באמריקה הלטינית, שלפי הערכות שונות מנתה כ-86 אלף איש בשנת 1960 (Decol, 2009: 103). קברניטי מדינת ישראל והממסד הציוני העולמי קיוו שהמפגש עם נשיא המדינה היהודית יעצים את תמיכתם של יהודי ברזיל בישראל ואת הזדהותם עמה. כפי שנראה בהמשך, ציפיות אלה אכן התגשמו במידה רבה.

מאמר זה סוקר את השלכות ביקור שזר בברזיל על מערכת היחסים המשולשת שבין מדינת ישראל, ברזיל והתפוצה היהודית בברזיל. בשנות השישים של המאה שעברה היו האינטרסים של ישראל באמריקה הלטינית בעיקר דיפלומטיים - ישראל קיוותה לקבל ממדינות האזור הכרה בריבונותה ובמערב ירושלים כבירתה, לכוון עמן יחסים דיפלומטיים ולזכות בתמיכתן בפורומים בינלאומיים כמו האומות המאוחדות (Kaufman, Shapira and 1979: 91-94). ברזיל, בהיותה המדינה הגדולה ביותר באמריקה הלטינית והמדינה הקתולית הגדולה בעולם, נחשבה יעד מרכזי של מטרות אלה. עד להפיכה הצבאית של 1964 הקפידה ממשלת ברזיל על מדיניות מאוזנת כלפי הסכסוך הישראלי-ערבי ונמנעה מנקיטת עמדה נחרצת לטובת אחד הצדדים, צעד שהיה עלול לקלקל את יחסיה עם הצד השני בלי להניב לברזיל תשואה חומרית משמעותית. ניסיונות ישראל להשתמש ביהודים מקורבים לשלטונות על מנת לשכנע את ממשלת ברזיל להעביר את שגרירותה לירושלים כשלו מאותה סיבה, אף על פי שנשיא ברזיל ושר החוץ שלה כבר אישרו בעל פה את ההעברה בשלב מסוים (Grossman, 2018). גם ההתחממות שחלה ביחסים לאחר ההפיכה הצבאית של 1964 לא חוללה שינויים מפליגים במישור זה.

בין ישראל והתפוצה היהודית התקיימה תלות הדדית אך לא שוויונית. כלכלת ישראל נשענה באותן שנים על תרומות והשקעות מיהודי התפוצות. ישראל ראתה בתפוצות המבוססות (לרבות אלה שבאמריקה הלטינית) מאגר

אנושי של מהגרים פוטנציאליים משכילים ואמידים, וכן קבוצות לחץ המסוגלות לקדם את מטרות המולדת באמצעות שתדלנות וקשרים עם פוליטיקאים מקומיים. היא שאפה להבטיח את ביטחון הקהילות ואת תקינות יחסיהן עם מדינות המושב שלהן, אך דאגה בראש ובראשונה לאינטרסים הישראליים ולא היססה לפעול למען אינטרסים אלה גם כאשר הדבר הסב נזק ניכר לתפוצה היהודית, כפי שאירע בפרשת חטיפת אדולף אייכמן מארגנטינה ב-1960 (Brecher, 1972). היחס של ישראל ליהודי התפוצות היה במקרים רבים פטרנליסטי ואף מתנשא - מנהיגיה ראו את הקיום היהודי בתפוצה כנחות לעומת החיים בישראל, לא היססו להתערב בענייניהן הפנימיים של קהילות תפוצה ותבעו מהן לתמוך בישראל גם כאשר הדבר היה עלול לסכן את יחסיהן עם מדינות המושב (שפר ורוט-טולדנו, 2006: 37-36; Inbar, 1990). כפי שנראה בהמשך המאמר, כך פעלה ישראל גם במקרה של ביקור שזר בברזיל.

תחילה ידון המאמר במושג "תפוצה" בכלל ובתפוצה היהודית בפרט; לאחר מכן תתוארנה ההשלכות המדיניות של הביקור על יחסי ישראל וברזיל; ובחלקו האחרון של המאמר תיבחן משמעות הביקור עבור יחסי ישראל והתפוצה היהודית. המאמר מבוסס על מקורות ארכיוניים ועיתונאיים משתי המדינות. החומר הארכיוני העיקרי שנעשה בו שימוש הוא תכתובת דיפלומטית מארכיון משרד החוץ הישראלי בארכיון המדינה בירושלים ומארכיון משרד החוץ הברזילי (איטמרטי, Itamaraty) בברזיליה. כמו כן נערך מחקר בארכיונים יהודיים - הארכיון הציוני המרכזי בירושלים והארכיון ההיסטורי של יהדות ברזיל (Arquivo Histórico Judaico Brasileiro) בסאו פאולו. בזה האחרון אפשר למצוא גם את העיתונים הקהילתיים היהודיים אשר מצוטטים במאמר.

ב. על תפוצות, מדינות ונאמנות

"תפוצה" היא מושג שנוי במחלוקת, אשר חוקרים שונים מייחסים לו משמעויות שונות ולעיתים אף סותרות.² על אף הוויכוח המתמשך סביב הדרך שבה יש להגדיר תפוצה, מרבית ההגדרות הפופולריות של המושג חולקות כמה מאפיינים. לפי הגדרות אלה, תפוצה היא קהילה טראנס-לאומית שחבריה או אבותיהם גורשו או היגרו מ"מולדת" משותפת אך הם ממשיכים לקיים עמה קשרים רוחניים או גשמיים ולשמור על זהות קיבוצית. זוהי ההגדרה שבה נעשה

² על ההיסטוריה של המושג "תפוצה" והמחלוקת סביבו אפשר לקרוא, בין היתר, אצל Baumann, 2000; Faist, 2010; Dufoix, 2017.

שימוש במאמר הנוכחי. ב"טראנס-לאומית", מושג שנוי במחלוקת בפני עצמו, הכוונה היא לכך שהמרחב החברתי, הפוליטי, הכלכלי, התרבותי והרוחני שבו מתנהלים חברי הקהילה כולל הן את המולדת, הן את מדינת המושב והן קהילות נוספות של התפוצה באזורים גיאוגרפיים שונים (Grossman, 2019).

ההתייחסות לתפוצה כאל יחידה חברתית אינה חפה מבעיות. בראש וראשונה, קיים הסיכון לכלול בהגדרה גם מהגרים וצאצאיהם אשר אינם מזהים את עצמם כחברים בתפוצה ואינם מעוניינים להיכלל בה (Brubaker, 2005). מסיבה זאת, חוקרים רבים מבקשים להגדיר תפוצה כהבניה חברתית - מעין "תווית" שמנהיגים במדינת המוצא או במדינת המושב, או הקבוצה האתנית או הדתית עצמה, מדביקים לחברים פוטנציאליים בקבוצה על מנת לגייסם למען יעדים שונים (ראו לדוגמה Adamson, 2008; Ho, 2011; Ragazzi, 2012; Abramson, 2017; Amelina and Barglowski, 2019). ההגדרה של תפוצה כיחידה חברתית והגדרתה כהבניה חברתית אינן בהכרח מנוגדות. למעשה, במקרים רבים אפשר לשלב בין השתיים, כפי שעושה ההגדרה שבה משתמש מאמר זה, אשר מייחסת חשיבות לזהותם ולהגדרתם העצמית של החברים בתפוצה ולא רק למוצא ולמנהגים שלהם (Sheffer, 2003: 19). מכיון שהמאמר מבקש לבחון את מערכת היחסים **הממשית** שבין מדינת ישראל והתפוצה היהודית, יש להשתמש בהגדרת התפוצה כיחידה חברתית שחבריה מזדהים ככאלה, ולא רק בהגדרה של תפוצה כ"עמדה" או "תביעה" (Brubaker, 2005).

בהקשר זה חשוב לזכור כי לא כל האנשים שישראל ביקשה לגייס את תמיכתם בתור חברים ב"יהדות ברזיל" אכן הזדהו כחברים בקהילה זו. אנשים ונשים רבים שמוצאם האתני או אמונתם הדתית היו עשויים לסווגם כיהודים כלל לא ראו עצמם ככאלה, ואינם נכללים בניתוח. אם כן, במאמר זה המושג "התפוצה היהודית" מתייחס ליחידים אשר הגדירו עצמם כיהודים וקיימו קשר כלשהו עם ישראל ועם הקהילה היהודית המאורגנת, ולא לכלל תושבי ברזיל שמוצאם יהודי³. נוסף על כך, זהות היא דבר גמיש והיברידי המסוגל להשתנות פעמים רבות. המרכיבים האתניים, הלאומיים או הדתיים בזהותם של חברי תפוצה כלשהי הם רק חלק מתוך מכלול של זהויות שונות ומצטלבות, ולא דווקא החלק הדומיננטי ביותר (Anthias, 1998; Bokser Liwerant, 2014).

בהתאם לכך, גם מידת המחויבות של חברים שונים בתפוצה כלפי המולדת והקהילה אינה אחידה (380; 2009; Sheffer, 2003: 100; Tölölyan, 2003; Shain and Barth, 1996). ה"ליבה" של התפוצה כוללת את החברים

³ גישה כוללת יותר לתפוצה היהודית באמריקה הלטינית מציגים Lesser and Rein, 2008.

המחויבים ביותר, אשר משתתפים בפעילויות ובארגונים הקהילתיים, מדגישים את הייחוד שלהם לעומת חברת הרוב במדינת המושב, ובמקרים רבים מתיימרים לייצג את הקהילה. זהו מיעוט מקרב חברי התפוצה, שרובם משתייכים ל"פריפריה" שלה - מהגרים וצאצאיהם אשר השתלבו בחברה הכללית אך לא נטמעו בה לגמרי, ואשר שמרו במידה מסוימת על זהותם האתנו-לאומית לצד זהותם האזרחית. בעת הצורך ינסו חברי ה"ליבה" לגייס את חברי ה"פריפריה" לסייע למוולדת או לקהילה. בתפוצה יש גם חברים "רדומים" - מהגרים או צאצאיהם שלכאורה נטמעו לחלוטין בחברת הרוב ואימצו את תרבותה ואת נאמנויותיה (כלומר עזבו הלכה למעשה את הקהילה), אך הם עדיין מודעים ברמה כלשהי למקור האתנו-לאומי שלהם. בנסיבות מסוימות, למשל בעת איום ממשי על ביטחון המולדת או התפוצה (ראו לדוגמה Koinova, 2018; Nikolko, 2019), הם עשויים "להתעורר", כלומר לשוב ולהזדהות עם התפוצה ואף להתגייס למענה או למען המולדת.

מאמר זה עוסק באופן פרטני בנאמנות של תפוצות. נאמנות מחולקת, הן למוולדת והן למדינת המושב, אינה רק אפשרות נפוצה בקרב תפוצות אתנו-לאומיות - היא האפשרות היחידה, והיא מרכיב הכרחי בזהותן. זאת מכיוון שנאמנות למדינה אחת בלבד מנוגדת לרעיון התפוצה עצמו: נאמנות מוחלטת למדינת המושב כרוכה בהכרח בהיטמעות מוחלטת בחברה המארחת (כלומר קץ קיומה של התפוצה). בעוד נאמנות מוחלטת למוולדת תחייב הגירה אליה (כלומר נטישת התפוצה לטובת המולדת). מכאן שמידה כלשהי של נאמנות מחולקת היא מרכיב הכרחי בזהותן של תפוצות, שבלעדיו הן לא תוכלנה להתקיים כתפוצות.⁴ נאמנות כזאת עשויה ללבוש אחת משלוש צורות אפשריות: "נאמנות כפולה" מוענקת הן למוולדת והן למדינת המושב במידה שווה, וחברי התפוצה אינם רואים בכפל הנאמנויות כל סתירה או התנגשות. עם זאת, גורמים בחברה המארחת עלולים להתייחס לנאמנות למוולדת באור שלילי - בייחוד כאשר היחסים בין שתי המדינות אינם טובים; "נאמנות חצויה" משמעותה שחלקים מסוימים מנאמנות התפוצה מוקדשים למדינת המושב וחלקים אחרים למוולדת. בשל כך, היבטים מסוימים של הנאמנות למוולדת עשויים לבוא על חשבון הנאמנות למדינת המושב. סוג זה של נאמנות, מטבעו, מועד יותר ליצור חיכוכים בין התפוצה לבין השלטונות והחברה הכללית של המדינה המארחת;

⁴ למעשה, השיח התפוצתי של שיבה למוולדת (Returning) הוא בדרך כלל סמלי בלבד ואינו כולל תנועה נרחבת של הגירה למוולדת. במקרים רבים שיח זה מתייחס לתופעה שחוקר התפוצות חאצ'ייג טולוליאן מגדיר כפנייה חוזרת ונשנית לכיוון המולדת (Re-turning) באמצעות פעולות כגון ביקורים, משלוח כסף, קשרים תרבותיים ושתדלנות פוליטית, אך ללא חזרה פיזית מוחלטת (Tölölyan, 207: 649).

סוג הנאמנות השלישי הוא "נאמנות מעורפלת", ובמסגרתה תעדיף התפוצה להימנע מחשיפת הנאמנות המחולקת שלה כל עוד התנאים במולדת או במדינת המושב אינם מאפשרים זאת (Sheffer, 2003: 225–230).⁵

יש חוקרים אשר טוענים כי התפוצה היהודית היא רק אחת מני רבות, ומצביעים על מאפיינים שונים שהיא חולקת עם תפוצות אחרות (שפר ורוט-טולדנו, 2006: 302–310). חוקרים אחרים מתייחסים לתפוצה היהודית כאל "טיפוס אידיאלי" של תפוצה, שממנו נגזרת ההגדרה של כלל התפוצות ובהשוואה אליו הן נמדדות (Safran, 1991). הוויכוח בשאלה אם התפוצה היהודית היא מקרה ייחודי לעומת תפוצות אחרות אינו נוגע ישירות לנושא המאמר הזה. ואולם, יש לתת את הדעת על כך שבניגוד לתפוצות בולטות אחרות באמריקה הלטינית, דוגמת התפוצה האיטלקית, הלבנונית או היפנית, ה"מולדת" לא הייתה המדינה שממנה היגרו היהודים לאמריקה הלטינית; המוצא של רובם היה במדינות מזרח אירופה ומרכז או במדינות ערב, ולא בישראל. הם היגרו ממדינות אלה לאחר שסבלו בהן מעוני, אפליה ורדיפות (Elkin, 2014), ולא שאפו לשוב אליהן. שפת אָמם לא הייתה עברית, וישראל הייתה עבורם "מולדת" במובן ההיסטורי, הדתי, הרוחני והתרבותי, מבלי שהם או מי מאבותיהם, דורות רבים אחורה, נולדו בה.⁶ עם הקמת מדינת ישראל ב-1948 אמנם לבשה מולדת זו את דמותה של מדינה ריבונית, אולם כפי שמלמד האופן שבו הגיבו יהודי ברזיל לביקור שזר, חשיבותו של הממד הרוחני בקשר שבין יהדות התפוצות וישראל נותרה בעינה.

⁵ חשוב לזכור שנאמנות למולדת אינה בהכרח נאמנות לממשלה השולטת במולדת באותה עת, גם אם אותה ממשלה מייצגת את הקבוצה האתנו-לאומית שהתפוצה משתייכת אליה. למעשה, עבור חברי תפוצה מסוימים דווקא מאבק פעיל בשלטון הנוכחי של המולדת מסמל את מחויבותם כלפיה. הדוגמה הידועה ביותר לכך היא פעילותם המאומצת של חלקים גדולים מהתפוצה הקובנית בארצות הברית למען הפלת משטרו של פידל קסטרו (ראו Werbaer, 2002: 120).

⁶ בנושא זה ראוי לציין כי החפיפה בין המרכז הדתי ומקום המוצא המשוער של התפוצה היהודית (כלומר ארץ ישראל) היא מיוחדת. נוצרים ומוסלמים, למשל, אינם מאמינים כי מוצאם הוא באיזור גיאוגרפי משותף. עם זאת, אין זו תופעה ייחודית ליהדות; יש כמה תפוצות נוספות, למשל התפוצה ההינדואית והתפוצה הזורואסטריית, שהמרכז הדתי שלהן הוא גם מולדתן ההיסטורית (Grossman, 2019: 1272).

ג. ביקור שזר ויחסי ישראל וברזיל

ביקור הזוג שזר בברזיל היה חלק ממסע נשיאותי בן 52 ימים שהיה אמור לכלול את אורוגוואי, צ'ילה, ארגנטינה, ברזיל וארצות הברית. התוכנית לא יצאה לפועל במלואה: ביוני 1966, עת 7 שנה בני הזוג בצ'ילה, התרחשה במדינה השכנה "המהפכה הארגנטינית" של הגנרל חואן קרלוס אונגנייה (Juan Carlos Onganía), אשר הפילה את ממשלת ארגנטינה המכהנת. ישראל אמנם הכירה בממשלת אונגנייה אך הוחלט לדחות את הביקור בארגנטינה עד יעבור זעם. בעקבות השינוי המפתיע בתוכנית הזמין נשיא צ'ילה אדוארדו פְּרֵי (Eduardo Frei) את עמיתו הישראלי להישאר בארצו. בני הזוג שזר בילו ימים אחדים בעיירת הקיט ויניה דל מאר (Viña del Mar), שם הם קיבלו את פניהם של מנהיגים יהודים מארגנטינה שהגיעו לבקרם. לאחר מכן המשיכו בני הזוג לנופש נוסף, הפעם בעיירה פונטה דל אסטה (Punta del Este) שבאורוגוואי (JTA, 1966b; 1966a). ב-18 ביולי, לאחר שנפשו כהוגן, הגיעו השזרים לברזיל.

ביקור שזר נחשב לנקודת ציון בהתחממות הניכרת של יחסי ישראל וברזיל לאחר ההפיכה הצבאית שהתחוללה בברזיל במרץ ואפריל 1964, אשר העלתה לשלטון דיקטטורה צבאית ימנית (על ההפיכה ראו, Skidmore, 1988; Gaspari, 2002). מאז הקמת מדינת ישראל דגלה ברזיל ב־*equidistância*, כלומר מדיניות מאוזנת כלפי הסכסוך הישראלי-ערבי. בהתאם לגישה זו, שעליה הצהירו באופן פומבי מנהיגים ומדינאים ברזילים פעמים רבות, הקפידה ברזיל להימנע מהתבטאויות ופעולות מעוררות מחלוקת (דוגמת העברת שגרירותה לירושלים או הכרה בזכות העם הפלסטיני להגדרה עצמית), ונטתה להצביע עם הרוב בפורומים בינלאומיים כל אימת שהועלו הצעות הקשורות לסכסוך. מדיניות זו באה לידי ביטוי גם במישור היחסים הדו-צדדיים: כל מחווה ברזילית פומבית כלפי ישראל גררה מחווה דומה כלפי ארצות ערב ולהיפך. הגורמים העיקריים לגישה זו היו המסורת הדיפלומטית הברזילית של פשרנות והימנעות מעימותים, הריחוק הגיאוגרפי של ברזיל מהמזרח התיכון, היעדר אינטרסים כלכליים שלה באיזור וקיומן במדינה של תפוצה יהודית ותפוצה ערבית (בעיקר נוצרים יוצאי סוריה ולבנון) רבות השפעה (Santos, 2001; Casarões and Vigevani, 2014; Grossman, 2018).

בשנים 1960-1964, תחת שלטונם של הנשיאים הנבחרים ז'אניו קואדרוס (Jânio Quadros) וז'ואאו גולאר (João Goulart), נקטה ברזיל מדיניות חוץ עצמאית. עיקריה של מדיניות פרגמטית זו היו נטישת התמיכה האוטומטית בארצות הברית ובמערב, שאפיינה את ברזיל עד אז, לטובת עמדה ניטרלית יותר כלפי המלחמה הקרה; כינון יחסי מסחר עם כל מדינות העולם, לרבות מדינות

הגוש המזרחי; ואימוץ עמדה "דרומית" בפורומים רב-צדדיים (מולטילטרליים), שכללה תמיכה בתנועות שחרור אנטי-קולוניאליסטיות באסיה ובאפריקה ושאיפה להנהיג את המדינות המתפתחות במאבקן למען סדר עולמי חדש (Quadros, 1961; Storrs, 1973; Cervo and Bueno, 2002). למפנה הזה לא היו השלכות דרמטיות על יחסי ברזיל וישראל: תחת שלטון קואדרוס וגולאר נותרה המדיניות המאוזנת כלפי הסכסוך הישראלי-ערבי בתוקף מכיוון שלברזיל לא היו אינטרסים מהותיים במזרח התיכון, כלכליים או אחרים. באותן שנים הייתה ברזיל הנהגית העיקרית מהסיוע הטכני הישראלי למדינות אמריקה הלטינית, בעיקר בתחום החקלאות וההשקיה, שהיה מכשיר מרכזי של ישראל להשגת יעדיה המדיניים במדינות הדרום הגלובלי (לורך, 2002: 744-752). הסיוע הטכני זכה להערכה מצד ממשלת ברזיל ואף הביא להתחממות היחסים במישור הדו-צדדי. אף על פי כן, מבחינה מדינית נותרו היחסים בדרג חשיבות משני בעיני שירותי החוץ של שתי המדינות (Grossman, 2012).

מדיניות החוץ העצמאית הייתה אחד הגורמים להפיכה הצבאית שהתבצעה בסיועה ובתמיכתה של ארצות הברית, בתואנה שברזיל נמצאת בסכנת השתלטות קומוניסטית שלכאורה איימה להפוך אותה לקובה שנייה (Green, 2010). מיד עם עלייתה לשלטון קברה הדיקטטורה הצבאית את מדיניות החוץ העצמאית והחליפה אותה במדיניות "אמריקניסטית", אשר דגלה בתלות הדדית בושינגטון ובהתרחקות מהגוש המזרחי וממאבקי העולם השלישי (Black, 1977; Hurrell, 2013). ישראל לא הגיבה להפיכה והתייחסה לממשלה החדשה, בראשותו של הגנרל אומברטו דה אלנקר קסטלו ברנקו (Humberto de Alencar Castelo Branco), כאל היורשת הטבעית והחוקית של הממשלה הקודמת (Grossman, 2012). חרף יחסיה הטובים של ישראל עם ממשל גולאר, דיפלומטים ישראלים קיוו שהעמדה הפרו-מערבית המובהקת של המשטר החדש תתבטא ביתר אהדה כלפי מדינתם.⁷ גם נציגי משרד הביטחון של ישראל ראו בהפיכה הזדמנות פז: "אופן המשטר נראה נוח להתחלת פעולתנו בארץ זו", כתב אחד מאנשי המשרד, והמליץ "לפקוח עיניים חזק להזדמנויות שתפתחנה בקרוב".⁸ ההפרות הנרחבות של זכויות אדם שביצע משטר קסטלו ברנקו - שכללו בין היתר טיהורים פוליטיים, שלילת זכויותיהם הפוליטיות של מתנגדי משטר, ביטול הבחירות הישירות לנשיאות והחלשת הרשויות המחוקקת

⁷ שהם למשרד החוץ, 8.4.1964, ארכיון המדינה, תיקי משרד החוץ (להלן: חצ) - 6 / 3525.

⁸ הרלב לקרני, 2.7.1964, חצ - 5 / 1924.

והשופוט והכפפתן לממשלה (Alves, 1985; Skidmore, 1998; Gaspari,)
2002) - לא השפיעו על עמדותיה של ישראל כלפי ברזיל.

תקוות הישראלים כי היחסים בין המדינות ישתפרו בעקבות עליית המשטר הצבאי התגשמו במידה ניכרת במישור הדו-צדדי של היחסים. את התקופה שבין ראשית שנת 1965 ומלחמת ששת הימים אפשר להגדיר כ"ירח הדבש" של ישראל וברזיל. השיפור ביחסים בא לידי ביטוי בחיזוק הקשרים בתחומי התרבות, הטכנולוגיה והמדע, ואף בתחילתו של שיתוף פעולה בין גופי הביטחון והמודיעין של המדינות, שבשנים מאוחרות עתיד לתפוס חלק משמעותי במערכת היחסים. ביקור שזר התרחש בשיאה של התחממות זו. הלבביות שבה התקבל הנשיא הישראלי בידי מנהיגי ברזיל נבעה, בין היתר, מהיחסים המצוינים בין הממשלות. עם זאת, עמדתה הפוליטית של ברזיל כלפי הסכסוך הישראלי-ערבי נותרה בעינה. מכיוון שהשגת תמיכה דיפלומטית הייתה יעד מרכזי של ישראל ביחסיה עם מדינות אמריקה הלטינית, הייתה עובדה זו מקור מתמשך לתסכול במחלקת אמריקה הלטינית של משרד החוץ הישראלי.⁹ כך, למשל, נמנעה ברזיל במשך חודשים ארוכים מחתימה על הסכם לשיתוף פעולה גרעיני למטרות שלום עם ישראל מכיוון שמשרד החוץ התעקש על חתימת ההסכם בירושלים, עיר שברזיל סירבה להכיר בריבונות הישראלית עליה.¹⁰ בסופו של דבר נכנעה ישראל ונציגיה חתמו על ההסכם בריו דה ז'ניירו במאי 1966¹¹ אבל הפרשה הותירה משקעים מרים אצל דיפלומטים משתי המדינות.

בשל שאיפה זו לאיזון העדיפה ממשלת ברזיל להימנע משיגור הזמנה רשמית לשזר מיד לאחר שנודע לה על כוונתו לבקר בדרום אמריקה, מחשש שמדינות ערב יראו בכך מפנה בעמדתה לטובת ישראל. בדצמבר 1965, לאחר שהתקבלו בירושלים הזמנות מארגנטינה, צ'ילה ואורוגוואי, החל משרד החוץ הישראלי לגשש בקרב גורמים בברזיל באשר לאפשרות ששזר יוזמן גם לגדולה שבמדינות האיזור.¹² בתגובה לכך שיגר איטמרטי (משרד החוץ הברזילי) מברק סודי לשגריר ברזיל בתל אביב, שבו נכתב כי ממשלת ברזיל "מתכוונת לנהל את העניין באופן שיאפשר לה להסביר לערבים [בדיעבד] שלברזיל לא אצה הדרך

⁹ למעשה, במשרד החוץ הישראלי ייחסו למדיניות אי-משוא הפנים של ברזיל במזרח התיכון חלק מהשיפור ביחסי המדינות וטענו שהיא מהווה משקל נגד להתחממות הניכרת ביחסיה של ברזיל עם לבנון. "סקירה מרוכזת על ארצות הברית של ברזיל", לא מתוארך, חצ - 6 / 4004.

¹⁰ נחמיאס למשרד החוץ, סודי, 23.3.1965, חצ - 3 / 3525.

¹¹ שגרירות ישראל בריו דה ז'ניירו למשרד החוץ, 11.5.1966, חצ - 7 / 1618.

¹² אשל לנחמיאס, 20.12.1966, חצ - 3 / 244.

להזמין את נשיא ישראל". בגרסה המקורית של המברק אף הופיע משפט נוסף, שלאחר מכן נמחק ממנו, ולפיו יש לטעון בשיחות עם גורמים ערביים שההזמנה נכפתה על ממשלת ברזיל "מכורח הנסיבות". משפט זה מצביע על כוונת ברזיל ליצור מצג שלפיו היא כלל לא הייתה מעוניינת בביקור אך נאלצה להסכים לו, לבקשת ישראל, מטעמים של אדיבות דיפלומטית.¹³ כך ביקשה ברזיל "לרקוד על שתי החתונות" וליהנות מחיזוק היחסים עם ישראל מבלי שתהיה לכך השפעה על קשריה המבלבלים עם מדינות ערב.

עם זאת, אפשר לראות בביקור עצמו סטייה מהתבנית של "איזון בכל מחיר": שום אישיות ערבית בעלת שיעור קומה דומה לא ביקרה בברזיל באותה תקופה. שמועות על כך שנשיא מצרים נאצר הוזמן לביקור במדינה הוזמו על ידי איטמרטי.¹⁴ על פי העדויות הקיימות, ברזיל - אשר נהנתה מהסיוע הטכני של ישראל ומשיתופי הפעולה המתהווים עמה בתחומי הגרעין והמודיעין, שאותם היא שאפה להגביר - דווקא הייתה מעוניינת בביקור, וככל הנראה אף ייחסה לו חשיבות רבה, בניגוד להסתייגות שהפגינה כלפי חוץ. שני דיפלומטים ברזילים בכירים דאגו להבהיר לעמיתיהם הישראלים שהחלטה להזמין את שזר התקבלה ללא כל היסוס ומחלוקת, ושנשיא ברזיל בכבודו ובעצמו הביע "שמחה מיוחדת לקראת ביקור הנשיא".¹⁵ לקראת הגעת שזר זימן איטמרטי את שגרירי מדינות ערב והתרה בהם להימנע מפרובוקציות במהלך הביקור.¹⁶ לאחר מעשה סיפר הנשיא קסטלו ברנקו לשגריר ישראל שרק נשיא נוסף אחד - היינריך ליבקה (Lübke) מגרמניה המערבית - התקבל בהתלהבות דומה על ידי שלטונות ברזיל.¹⁷

גם העיתונות הלא-יהודית בברזיל סיקרה את הביקור בהרחבה ובאהדה רבה. ה-*Jornal do Brasil* העניק לתצלום לחיצת הידיים החגיגית בין שזר וקסטלו ברנקו את הכותרת "חבר בבית" (1966c). *O Cruzeiro* בחר בכותרות דוגמת "הנשיא שזר הרגיש בברזיליה, סאו פאולו וגואנאבארה [כך נקראה אז מדינת ריו דה ז'ניירו] את חיבת העם הברזילי", "ביקור של אחווה" ו"ברזיל וישראל - מאוחדות לנצח" (1966). אפילו העיתון *Diário de Notícias*, שהיה ידוע בקו האנטי-ישראלי שלו, הלל בפאתוס רב במהדורתו שיצאה לאור במדינה

¹³ איטמרטי לשגרירות בתל אביב, סודי, 28.12.1965, מס' 2, ארכיון איטמרטי בברזיליה (להלן: "אא"ב), מכתבים וטלגרמות.

¹⁴ איטמרטי לשגרירות בקהיר, חסוי, 8.9.1966, מס' 86, אא"ב, טלגרמות.

¹⁵ נחמיאס לאשל, 24.1.1966 ו-11.2.1966, חצ - 3 / 244.

¹⁶ אשל לנחמיאס, 9.6.1966, חצ - 10 / 1618.

¹⁷ נחמיאס לאשל, 1.8.1966, חצ - 2 / 244.

הדרומית ריו גרנדה דו סול (Rio Grande do Sul) את "הנס החברתי-פוליטי-מוסרי-כלכלי הגדול של המאה הנוכחית: מדינת ישראל המבריקה, אשר מתגלמת בדמותו המזהירה של הנשיא זלמן שזר" (1966a).

על אף הלבביות הרבה סביב ביקור שזר בברזיל, לא היו לו השלכות מרשימות מבחינה מדינית. אם בצ'ילה ובאורוגוואי הייתה לביקור גם משמעות מעשית - חתימה על הסכם לשיתוף פעולה גרעיני למטרות שלום עם הממשלות המקומיות - הרי שעם ברזיל, כאמור, כבר נחתם הסכם כזה חודשיים קודם לכן (JTA, 1966e; 1966d; 1966c). שזר אמנם הזכיר במהלך פגישותיו עם בכירים בדיקטטורה את רצונה הכללי של ישראל שברזיל תעביר את שגרירותה לירושלים, אך לא זכה לתגובה מצד בני שיחו.¹⁸ מן הסתם הוא לא שבע נחת כאשר אחד מחברי הקונגרס הברזילי, בנאום לרגל ביקורו של שזר במוסד זה, הילל ושיבח את "בירתה של ישראל", תל אביב.¹⁹

סביב ניסוח ההודעה המשותפת לשני הנשיאים, שהתפרסמה עם תום הביקור, התנהל משא ומתן מתיש. הנציגים הישראלים ניסו בכל כוחם להכניס להודעה קריאה למשא ומתן ישיר לשלום בין ישראל ושכנותיה הערביות, אשר סירבו להכיר בקיומה. בסופו של דבר לא הניבו מאמצי הישראלים יותר מהצהרה כללית ואנמית על כך ששתי המדינות מכבדות את תפקיד האו"ם "בשמירה על השלום העולמי, ובייחוד [את] השלמות הטריטוריאלית והעצמאות הפוליטית של כל האומות, כמו גם את האמצעים לפתרון בדרכי שלום של בעיות בינלאומיות (משא ומתן וכו', סעיף 33 של מגילת האו"ם)".²⁰ הכללת שלוש המילים "משא ומתן וכו'" בתוך סוגריים הייתה פסגת הישגיהם של הנציגים הישראלים - תוצאה לא מרשימה בעליל, כפי שהם עצמם הודו.²¹

אם כן, נראה כי במישור הדו-צדדי התועלת העיקרית שצמחה לישראל מהביקור הייתה חיזוק הידידות עם ברזיל ועם הנהגתה - הישג שאי-אפשר למדוד באופן מדויק, אך גם אין לבטלו. דוח משנת 1967 של משרד החוץ הישראלי ציין שסבב הביקורים שערך שזר הביא לכדי שיא את "רחשי האהדה לישראל וביטויי הידידות השוררת בין ישראל ואמריקה הלטינית". עוד נכתב בדוח ש"מסע ממלכתי זה תרם תרומה רבה לחיזוק הקשרים הידידותיים בין ישראל ואמריקה

¹⁸ שגרירות ברזיל בתל אביב לאיטרטי, סודי, 1967.4.30, מס' 87, אא"ב, מכתבים וטלגרמות.

¹⁹ נאום חבר בית הנבחרים מדיירוס נטו, אין תאריך, חצ - 244 / 1.

²⁰ שגרירות ישראל בריו דה ז'ניירו, דוח על ביקורו הרשמי של הנשיא שזר בברזיל (אנגלית), אין תאריך, חצ - 244 / 2.

²¹ שגרירות ישראל בריו דה ז'ניירו למשרד החוץ, 1966.7.25, חצ - 11 / 1618.

הלטינית והשפעתו על יחסים אלה תורגש למשך זמן רב.²² בנאומים הרבים שנשא שזר במהלך הביקור ביקש הנשיא להזגיש את אותם יחסי אחווה וידידות. בין הנושאים שהזכיר היו תהליכי הפיתוח המואצים בישראל וברזיל; שיתוף הפעולה הטכני בין המדינות; המורשת היהודית של ברזיל; תרומתם של יהודי ברזיל לפיתוח המדינה; היעדרה, כביכול, של אפליה גזעית בברזיל; השתתפות ברזיל במלחמת העולם השנייה לצד בעלות הברית; רצון שתי המדינות בשלום עולמי; ותרומתו להקמת מדינת ישראל של אוסוולדו אראניה, הדיפלומט הברזילי שכיהן כנשיא העצרת הכללית של האומות המאוחדות בעת אישור תוכנית החלוקה ב-29 בנובמבר 1947.²³ שזר, כצפוי, לא התייחס בנאומיו כלל להפיכת 1964 ולהפרות של זכויות אדם שהתרחשו בברזיל באותה עת. למעשה, בנאומו בבית המשפט העליון הוא הכריז כי ברזיל "מעולם לא נטשה את עקרון החוק".²⁴ באופן אירוני, במהלך נשף קבלת הפנים שנערך לכבוד שזר בברזיליה בישר שר המשפטים הברזילי לעיתונאים מקומיים על פרסומה של רשימה חדשה של "מטוהרים", כלומר אנשים שזכויותיהם הפוליטיות נשללו על ידי המדינה לתקופה של עשר שנים ללא משפט (Jornal do Brasil, 1966b).

ד. התפוצה היהודית בברזיל וביקור שזר

במידה רבה נועד מסע שזר לדרום אמריקה לחזק את קשרי מדינת ישראל עם התפוצה היהודית ביבשת (Brecher, 1972: 483–484). לדברי החוקר גבריאל שפר, אחד האבות המייסדים של תחום לימודי התפוצות, שלושת היעדים העיקריים של מנהיגים מהמולדת בביקורם אצל חברי התפוצה "שלהם" הם עידוד חברי התפוצה לקיים קשרים עם המולדת, גיוס משאבים כספיים עבור המולדת וסיוע בפתרון מחלוקות בין המולדת לבין מדינת המושב או בין פלגים יריבים בתוך התפוצה (Sheffer, 2003: 97). במקרה הנוכחי המטרה הראשונה הייתה בבירור החשובה ביותר, מכיוון שביקור שזר לא התקיים בסמוך למבצע מגבית משמעותי למען ישראל, וגם לא על רקע עימותים יוצאי דופן בין ישראל ויהדות ברזיל או בתוך הקהילה היהודית במדינה.

²² ענבר, דוח על יחסי ישראל ואמריקה הלטינית. מצורף למכתב אליאב למחלקה הכלכלית של משרד החוץ, 19.1.1967, חצ – 11 / 3157.

²³ על תרומתו (הצנועה) של אראניה להקמת מדינת ישראל ראו לורך, 2002.

²⁴ את נאומיו של שזר ניתן למצוא בשלוש תיקיות בארכיון: חצ – 1 / 244, חצ – 2 / 244, חצ – 3 / 244.

בשל הדגש ה"תפוצתי" של הביקור היו יהודי ברזיל מעורבים בארגונו ובבניית לוח הזמנים שלו. בדוח שחיברה השגרירות הישראלית בריו דה ז'ניירו כמה שבועות לאחר הביקור נכתב: "אף כי היה זה ביקור ממלכתי רשמי, הרי עבודת ההכנה חייבה, למעשה, תיאום עם שתי זרועות: עם הצד המארך [ממשלת ברזיל] ועם מכלול הארגונים היהודיים".²⁵ הפדרציה היהודית של סאו פאולו - מקום מושבה של הקהילה היהודית הגדולה בברזיל - הייתה אחראית על מרביתן של 43 השעות שבילה שזר בעיר. במהלך חלק זה של הביקור נפגש הנשיא הישראלי עם מושל מדינת סאו פאולו, סעד בחברת עסקנים ציונים מקומיים והשתתף במסיבת קוקטייל שנערכה לכבודו במועדון החברתי היהודי Hebraica.²⁶

עם זאת, יחסי הכוחות בין ישראל והתפוצה לא היו שווים. היהודים אמנם נטלו חלק במלאכת ארגון הביקור, אך ההחלטות הסופיות בקשר אליו התקבלו במשרד החוץ בירושלים ובשגרירות ישראל בריו דה ז'ניירו. לא כל חברי התפוצה הסכינו עם התפקיד המשני שנכפה עליהם. במכתב נזעם שנשלח אל הנהגת ההסתדרות הציונית בירושלים קבלו הנציגים המקומיים של ההסתדרות הציונית על פגישת ההכנה שלהם עם שגריר ישראל בברזיל יוסף נחמיאס. לטענתם, "כבר בראשית דבריו הודיע כבוד השגריר במלים ברורות, כי תכנית האירועים וסדרם נקבעו באופן סופי וכי על הישוב [הקהילה היהודית בברזיל] אין אלא להתאים את עצמו לתכנית זו".²⁷ על אף ההתמרמרות שעורר ניכוס הביקור על ידי שגרירות ישראל בקרב אותם עסקני תפוצה מקומיים, אין עדות לצעדי מחאה נוספים מצדם פרט למשלוח איגרת זו.

חשוב לציין שהניכוס הזה לא היה דבר חריג; מדינות מולדת רבות מעוניינות לגייס את תמיכתן הפעילה של התפוצות "שלהן" ונוקטות אסטרטגיות שונות לשם כך (Gamlen, 2008; Délan, 2014). ישראל והמסד הציוני ביקשו להשתמש בביקור שזר על מנת לקרב אליהם את יהודי ברזיל ולחזק את הזדהותם עם ישראל ואת תמיכתם בה. לשם כך התאמצו אדריכלי הביקור להטעין אותו במטען סמלי ורגשי עוד לפני שהוא התרחש. האיגרת ששלחה ההסתדרות הציונית העולמית במאי 1966 להסתדרות הציונית המאוחדת של

²⁵ תומר לאשל, 8.8.1966, חצ - 2 / 244.

²⁶ "Principais atividades da diretoria da Federação Israelita do Est. S. Paulo - Gestão, 1965/1967", מאי 1967, הארכיון ההיסטורי של יהדות ברזיל בסאו פאולו, קופסה 05.F (Federação Diretoria), תיק 1.6 (Relatórios e Estatutos).

²⁷ קלינמן ורש לגרט, 26.8.1966, הארכיון הציוני המרכזי בירושלים, 104\62S.

ברזיל, שבה היא בישרה ליהדות ברזיל על הביקור המתקרב וביקשה להכין אותה לקראתו, ממחישה היטב את הגישה הזו:

בזמן הקרוב יגיע אליכם נשיא מדינת ישראל מר זלמן שזר. הכל יודעים כי נשיא ישראל בא לביקור רשמי אל מדינת בראזיל. אולם אינו דומה ביקור נשיא ישראל במדינות דרום אמריקה לביקור נשיא מדינה אחרת, והשוני ברור לכל: במדינות דרום אמריקה חיים יהודים לרבבותיהם והם יקבלו את נשיא ישראל כנשיא עם ישראל. וכבר בפתחת דברינו רוצים אנו לומר ולהדגיש, כי ששה מליונים יהודים לא זכו; זכו שבע מאות וחמישים אלף יהודים במדינות: ארגנטינה, אורוגוואי, בראזיל וצ'ילה; הם זכו להקביל את פני נשיא ישראל. איה המשורר הגדול שיוכל לתת טבע לרגשותיכם בקבלכם את רבי זלמן שזר, נשיא ישראל. בבקורו של נשיא ישראל בישובכם נכתב דף חדש, שאין דומה לו בתולדות ישובכם. בימים הטובים האלה יתנוסס מעל מדינת בראזיל הדגל הממלכתי של ישראל במלוא תפארתו. הימים הטובים האלה יחרתו על לוח לבותיכם. היהודים בתפוצות הגולה פניהם לציון ולירושלם.²⁸

כפי שניתן לראות כאן, הממסד הציוני בישראל ניסה בעת ובעונה אחת לשלהב את חברי הקהילה היהודית המקומית ("איה המשורר הגדול שיוכל לתת טבע לרגשותיכם"); לתבוע סמכות וריבונות על ענייני התפוצה ("נשיא עם ישראל"); למסגר את הביקור כקו פרשת מים בהיסטוריה של יהדות ברזיל ("נכתב דף חדש"; "יחרתו על לוח לבותיכם"); לעורר בחברי התפוצה רגשות אשם - לא רק על כך שאינם חיים בישראל, אלא אף על עצם הישארותם בחיים בניגוד לאחיהם יושבי אירופה, אשר נספו בשואה ("שישה מיליון יהודים לא זכו"); וכמובן, להדגיש את היותה של ישראל המרכז הבלעדי של יהדות העולם, שאליו כפופות כל התפוצות ("היהודים בתפוצות הגולה פניהם לציון").

עם או בלי קשר לתעמולה שמקורה בירושלים, נרשמה בקרב התפוצה היהודית בברזיל התרגשות ניכרת מהביקור. תעיד על כך סקירה של העיתונות היהודית מאותה תקופה. על שער גיליון יולי 1966 של המגזין "שלום", לדוגמה, לא הופיע כל כיתוב, אלא רק תמונה - דיוקן פניו של הנשיא שזר (Shalom, 1966). לא היה צורך בכותרת מכיוון שעבור קהל הקוראים של העיתון - חברי הקהילה היהודית המאורגנת, או חברי ה"ליבה" של התפוצה - לא היה ספק מהו האירוע המשמעותי של אותו חודש. על חשיבותו של ביקור שזר כאירוע כלל-יהודי חוצה מחלוקות מלמד גם הסיקור שהעניק לו השבועון היהודי החשוב *Aonde Vamos*. כתב עת זה היה מזהה עם המחנה הרוויזיוניסטי ונודע כלוחמני

²⁸ גרטר לרש ואורין, 15.5.1966, חצ - 3 / 244 (כל ההדגשות בקו תחתון במקור).

וביקורתי במיוחד כלפי ההנהגה הציונית של ברזיל והממסד הציוני העולמי. למרות זאת, ואף ששזר היה מזוהה עם מפא"י השנואה, לא פחות מארבעה שערים של *Aonde Vamos* בחודשים יוני ויולי 1966 הוקדשו באופן בלעדי לביקורו בברזיל.²⁹ תרמה לכך, כמובן, העובדה שבתפקידם הנוכחי היו שזר ורעייתו דמויות ממלכתיות ולא פוליטיות, כך שהאחידה כלפיהם חצתה חילוקי דעות פנימיים בתוך ציונות ברזיל. כמו כן, כמעט כל הפרסומות שהופיעו בעיתונים ובכתבי העת היהודיים במהלך אותה תקופה היו קשורות לביקור. במרבית המקרים היו אלה מודעות של חברות מסחריות, לאו דווקא בבעלות יהודית, שבירכו את שזר ואת הציבור היהודי בברזיל לרגל המאורע ההיסטורי. זוהי ראייה לכך שגם האוכלוסייה הלא-יהודית במדינה תפסה את ביקור שזר לא רק כאירוע דיפלומטי, אלא אף כיום חג עבור הקהילה היהודית.

עם זאת, הביקור לא היה מיועד אך ורק לחברי ה"ליבה" של התפוצה, ויעידו על כך אלפי היהודים שהגיעו לקדם את פני שזר או להיפרד ממנו בנמלי התעופה של ריו דה ז'ניירו, סאו פאולו ואפילו פורטו אלגרה, שם מטוסו של הנשיא ביצע עצירת ביניים.³⁰ אלפים נוספים חיכו ברחובות שבהם עברה שיירתו ונופפו בדגלי ברזיל וישראל (*Aonde Vamos*, 1966; *Correio da Manhã*, 1966; *Jornal do*) ברזיל וישראל (*Brasil*, 1966a; *Tribuna da Imprensa*, 1966). היו אלה היהודים ה"פשוטים" שלא הוזמנו לטקסי קבלת הפנים שנערכו לכבוד שזר במלונות פאר. קרוב לוודאי שרובם השתייכו ל"פריפריה של התפוצה". רבים מהם שאפו להשתתף בביקור באופן פעיל, בדומה לחברי התפוצה העשירים והמקושרים יותר. קבלת הפנים לשיירת הנשיא והשימוש בסמלי שתי המדינות היו דרכם "לתבוע" חלק מהביקור עבור עצמם - לתת ביטוי לזהותם היהודית ולאחדתם לישראל, ובד בבד להבהיר כי הם אזרחים נאמנים ומסורים של ברזיל.

בין החוגגים את ביקור שזר היו אף חברים "רדומים" של התפוצה. הדוגמה המפורסמת ביותר של "התעוררות" בקרב התפוצה היהודית באמריקה הלטינית ובמקומות אחרים אירעה שנה לאחר ביקור שזר, בעת החרדה הגדולה לקיומה של ישראל בתקופת ההמתנה שלפני מלחמת ששת הימים ובימי האופוריה

²⁹ כותרות השערים של *Aonde Vamos* היו: "מיהו נשיא ישראל?" (23.6.1966); "רחל כצנלסון-שזר" (14.7.1966); תמונה משותפת של שזר והנשיא קסטלו ברנקו - גם כאן, ללא כל כותרת (21.7.1966); ותמונה משותפת נוספת, הפעם בצירוף מילות הפרידה של נשיא ברזיל לעמיתו הישראלי עם תום הביקור (28.7.1966): "בעוזבך, היה סמוך ובטוח כי ברזיל תוסיף להיות ידידתה של ישראל, וכי אני מאמין שזכיתי בחבר אישי בדמותך". כמו כן, שער הגיליון שיצא לאור ב-9.6.1966 כלל הפניה בולטת לסיקור ההכנות לביקור.

³⁰ מחמת בריאותו הרופפת לא היה מסוגל הנשיא בן ה-76 לרדת מהמטוס באותה הזדמנות, מה שיצר תקרית דיפלומטית בזעיר אנפין עם הגנרלים הבכירים שהמתינו לקבל את פניו. ראו דורון לגרימברג, 2.8.1966, חצ - 2 / 244.

הגדולה שלאחר ניצחון צה"ל במלחמה (Roniger, 2010: 193).³¹ ביקור שזר היה אף הוא אירוע מכונן מסוג זה, אשר "עורר" חברים "רדומים" בתפוצה היהודית, אם כי בקנה מידה קטן יותר. כפי שסיפר מאוחר יותר שזר עצמו בישיבת ממשלת ישראל, בלוויית נימה מסוימת של תרעומת כלפי אותם יהודים שעד אותו רגע נרתעו מהזדהות עם התפוצה:

לי אין מילים, ואף פעם לא אוכל לספר לכם מה השכרון הזה של היהודים כאשר ראו את הכבוד שהמושלים [שלהם] ונשיאיהם נותנים לנשיא ישראל. פתאום ראו שאין מה לברוח מהיהדות הזאת. יהדות שמנחילה כבוד זה עניין גדול. ולא עוד, אלא הגויים מהללים ומפארים. פרופסורים נוסעים ונושאים הרצאות ומספרים גדולות ונצורות. ואילו הייתה תהילת ישראל [בקרב היהודים] אחת משישים שישנה תהילת ישראל בין הגויים, אז היו פני הדברים אצלנו אחרת לגמרי.³²

ביקור נשיא ישראל היה חשוב כל כך בעיני חלק ניכר של התפוצה היהודית בברזיל משום שהוא אפשר לחבריה לבטא באופן לגיטימי את נאמנותם המחולקת. באמריקה הלטינית, כמו במקומות אחרים, היו חברים רבים בתפוצה היהודית נאמנים הן למדינות שבהן חיו והן למדינה היהודית לאחר שזו נוסדה בשנת 1948. במדינות שאוכלוסייתן כללה מספר רב של מהגרים וצאצאיהם, דוגמת ברזיל או ארגנטינה, הייתה ההזדהות עם ישראל עבור יהודים רבים מעין "כרטיס כניסה" אל החברה הכללית. עצם קיומה של *madre patria* ("ארץ אם", כלומר מולדת), שעמה אפשר לקיים קשרים גשמיים ורוחניים, אפשר לאותם יהודים להציג את עצמם כעם ככל העמים, בדומה לקהילות אתנו-לאומיות נוספות - ספרדים, איטלקים, פורטוגלים, יפנים ואחרים - שעל פי רוב השתייכו לשכבות העליונות של החברה (Avni, 2011: 100–101; Elkin, 2014: 206). שנים ספורות טרם ביקור שזר הגדירו דיפלומטים ישראלים את התפוצה היהודית באמריקה הלטינית בתור הדגם האידיאלי של נאמנות חצויה - נאמנות אזרחית למדינות המושב לצד נאמנות רוחנית-תרבותית לישראל - ואף טענו שהממשלות המקומיות מקדמות את התופעה הזו בברכה (Brecher, 1972: 502).

הקביעה הזו אינה מדויקת. ככלל, ממשלות רבות רואות בנאמנות כפולה של תפוצות סכנה ביטחונית וערעור על ריבונותן. אותן מדינות תובעות את נאמנותם הבלעדית של אזרחיהן, ואף עשויות להאשים קהילות ויחידים

³¹ ראו גם את הפרקים השונים ב-Lederhendler, 2000.

³² "פרוטוקול פגישת חברי הממשלה עם נשיא המדינה בשובו ממסעו", סודי ביותר, 9.8.1966, ארכיון המדינה.

המשתייכים לתפוצות בהיותם "גיס חמישי" ולנקוט אמצעים שונים על מנת לפקח על קשריהם עם המולדת (Chander, 2001; Waldinger and Miller, 2008; Baron, 2009; Fitzgerald, 2004). כך אירע גם באמריקה הלטינית החל מראשית פעולתה של התנועה הציונית באיזור. לאחר הקמתה של מדינת ישראל, רבים מקרב החברה הכללית במדינות אלה לא הבחינו כלל בין יהודי (*israelita*) לבין ישראלי (*israelense* בפורטוגלית או *israeli* בספרדית), וראו בשגרירי ישראל את נציגי הקהילות היהודיות המקומיות. ההכללה הזאת הייתה שכיחה אף בקרב חוגי האליטה (Elkin, 2014: 208–209). לדברי אפרים דובק, שכיחן כקונסול ישראל בריו דה ז'ניירו בשנות השבעים של המאה העשרים, אפילו מושל המדינה לא הצליח להפנים את ההבדל בין יהודים ברזילים ויהודים ישראליים. "מבחינתם", נזכר דובק, "אין שום הבדל. הנאמנות של היהודי היא לישראל"³³.

כפועל יוצא מכך, חטיפת הפושע הנאצי אדולף אייכמן מבואנוס איירס לישראל ב-1960 והוצאתו להורג בירושלים שנתיים מאוחר יותר חוללו גל אנטישמי בארגנטינה. בעיני לאומנים ארגנטינים שזעמו על הפגיעה בריבונות ארצם לא היה הבדל בין מדינת ישראל, שביצעה את הפעולה, לבין היהדות המקומית. הם האשימו את חברי התפוצה בחוסר נאמנות לארגנטינה, והקיצונים שביניהם אף הוציאו לפועל שורה של מתקפות אלימות נגד יחידים ומוסדות יהודיים (ריין, 2002). גם בברזיל פקפקה האליטה המקומית לא פעם בנאמנותם של יהודי המדינה, אם כי הדבר לא בא לידי ביטוי באופן קיצוני כל כך כמו בשכנתה מדרום. בשנות השישים התבטא חוסר אמון זה, בין היתר, בתביעת שגריר ברזיל בתל אביב לשלוח לשגרירות קצין שאינו משתייך ל"גזע השמי או לדת היהודית" על מנת שיטפל בתכתובת המסווגת של הנציגות, מכיוון שכל העובדים למעט אחת היו "יהודים או נשואים ליהודים, ועל כן אינם מתאימים לביצוע משימות המחייבות שמירה קפדנית על סודיות"³⁴. הגדיל לעשות דיפלומט בכיר במשרד החוץ הברזילי שביקר באותה תקופה בשגרירות, אשר כינה את אותה קצרנית קתולית "העובדת המינהלית היחידה שהיא ברזילית אמיתית"³⁵.

ברזיל לא הגבילה אפוא את הזדהותם של יהודי ברזיל עם ישראל באמצעים חוקיים, אך היא ראתה בהזדהות כזו עדות להיותם אזרחים נאמנים

³³ ריאיון עם אפרים דובק, ירושלים, 7.4.2015.

³⁴ ביטנקור לאיטמרטי, סודי, 5.1.1966, מס' 1, אא"ב, מכתבים רשמיים (ofícios).

³⁵ מוריירה דה מלו (דרך השגרירות בתל אביב) לאיטמרטי, סודי, 15.4.1966, מס' 17, אא"ב, מכתבים וטלגרמות.

פחות. בתנאים אלה, עבור יהודים רבים היו החגיגות המוחצנות לרגל ביקור שזר דרך **לגיטימית** לבטא את הנאמנות הכפולה שלהם ולהתגאות בזיקתם לישראל ולברזיל גם יחד. הדבר ניכר, למשל, אצל אותם יהודים שנופפו בדגלי ישראל לצד אלה של ברזיל כאשר חלפה מכוניתו של שזר על פניהם. בדומה לכך, מאמר המערכת הנרגש של *Aonde Vamos* שהתפרסם במהלך הביקור הדגיש את כפל הנאמנויות הזה כאשר התייחס בנשימה אחת הן להיותם של יהודי ברזיל אזרחים משולבים במדינתם והן לנאמנותם למדינת ישראל. המאמר הפציר בשזר לשאת עמו לישראל את נאמנותם של יהודי ברזיל - אבל לא את היהודים עצמם. הללו, כך אפשר לקרוא בין השורות, מהווים גשר בין שתי המדינות, אך הם גם נטועים ומשולבים בחברה הברזילית ואינם שואפים או מתכוונים לעזוב אותה:

ברגע זה מושלת בנו תחושה דומה לזו של ילדים לאחר שהתעוררו מסייט [זוועות השואה], והם משפשפים את עיניהם ומגלים כי הם נמצאים בחברת בריות ידידותיות, במציאות קורנת. במציאות זו, ברזיל - שבה אנו אזרחים משולבים ונאמנים ללא תנאי - ומדינת ישראל מאוחדות כידידות טובות, בעולם שבו ידידות אמת היא מצרך כה נדיר. האפשרות לקדם את פני נשיא המדינה הריבונית של ישראל היא פריבילגיה כפולה. [...] תודה לאל על הזכייה הכפולה הזו!³⁶ הלוואי שכולנו נהיה ראויים לחסד זה. [...] כאשר אנו מביטים בדגלי ישראל וברזיל מתנוססים זה לצד זה, אנו חשים כי דבר זה הוא כה יקר ללבנו עד כי אין אנו מעזים לטמאו על ידי שימוש במילים. רק ההלמות - הלמות לבנו - מסוגלת לבטא את תחושתנו כאשר אנו מכריזים: תבורכנה ברזיל וישראל! יבורכו כל אותם אנשים אשר בדומה לשתי מדינות אלה, סוללים את הדרך לדו-קיום בין העמים. [...] הבט היטב במדינה הזו ובעם הזה, כבוד הנשיא שזר, וראה כיצד אנו חיים בתוכו; וש אֶמֶךְ לַצִּיּוֹן, לצד הברכות הרשמיות, גם את געגועיהם [saudade] ונאמנותם של רבים מבני דתנו, אשר דואגים [לחזק יותר ויותר] את הקשרים שבין ישראל לבנינו, שבינינו לבין ישראל! (Neumann, 1966)

לא כל הברזילים ראו בעין יפה את הפגנת הנאמנות הכפולה הזו מצד יהודי ברזיל. העיתון *Diário de Notícias*, למשל, טרח להזכיר לקוראיו ש"מדינת ישראל אינה מייצגת את כל היהודים - משום שיש יהודים שאינם ציונים - וכל אזרח יהודי-ברזילי מיוצג על ידי ממשלת ברזיל" (1966b). העיתון אף הכריז כי "על כל הברזילים, ללא הבדלי מוצא, לקבל באותה מידה של לבביות את פני

³⁶ כך במקור: "zekhiya".

נשיא מדינת ישראל, מכיוון שמקורות [אתנו-לאומיים] אינם נחשבים". בהמשך נטען ש"עצם קיומם של ברזילים אשר מעודדים את זיכרון מקורותיהם, בין שהדבר נעשה לטובת ישראל או נגדה, תורם ליצירת רגשות שבטיים שאינם מקובלים כלל בברזיל, מדינה משלבת ולא [מדינת] מעבר". בהתאם לאתוס הלאומי הרואה בברזיל "דמוקרטיה גזעית" ו"ארץ העתיד", אימץ עיתון שמרני זה את התפישה הגורסת שעל מנת להיות אזרחים ברזילים שווים זכויות על חברי תפוצות לזנוח את מורשתם האתנו-לאומית ולהתבולל בתוך כור ההיתוך הברזילי (Sorj, 2008). מעניין לציין שבמקרה זה הופנתה הביקורת לא רק כלפי היהודים אלא גם כלפי חברי התפוצה הערבית בברזיל אשר מחו על הביקור, כפי שמעידות המילים "בין שהדבר נעשה לטובת ישראל או נגדה" אשר הופיעו במאמר.

ה. סיכום: ביקור שזר ומשולש היחסים

אף שלביקורו של הנשיא שזר בברזיל לא הייתה משמעות מדינית מרחיקת לכת, נודעה לו חשיבות **סמלית** רבה במסגרת משולש היחסים שבין ישראל, ברזיל ויהדות ברזיל. מבחינת ה"צלע" של יחסי ישראל וברזיל, עצם קיומו של הביקור היה ציון דרך חשוב ובולט, שלא במקרה התרחש בתקופה שבה היו יחסים אלה בשיאם. 43 שנים חלפו עד לביקור הבא של נשיא ישראלי בברזיל, כאשר הנשיא שמעון פרס הגיע למדינה בנובמבר 2009. ארבעה חודשים לאחר מכן ביקר בישראל וברשות הפלסטינית, לראשונה, נשיא ברזילי - לואיז אינאסיו לולה דה סילבה (Luiz Inácio Lula da Silva) - במסגרת ניסיון לתווך בין הצדדים ולקדם הסכם שלום (Datz and Peters, 2013: 52-53). ההתחממות הניכרת ביחסים בין ישראל וברזיל דווקא בתקופה שבה נשלטה האחרונה על ידי דיקטטורה צבאית אינה מקרה ייחודי - לאורך השנים קיימה ישראל שיתופי פעולה הדוקים עם משטרים צבאיים דכאניים באמריקה הלטינית ובמקומות אחרים, שבמקרים רבים נסובו סביב הסחר בנשק (Klieman, 1985).

חשיבותו העיקרית של ביקור שזר הייתה עבור שתי ה"צלעות" הנוספות במשולש - יחסי ישראל עם יהדות ברזיל ויחסי התפוצה היהודית בברזיל עם מדינת המושב שלה. לאורך השנים אמנם התקיימו בברזיל ביקורים נוספים של אישים בכירים מישראל, אשר עוררו התרגשות רבה בקרב הציבור היהודי. בין המבקרים היו שרת העבודה גולדה מאיר ב-1950 (ושב ב-1959, הפעם כמחזיקת תיק החוץ). שר החוץ משה שרת ב-1953, ראש הממשלה לשעבר דוד בן-גוריון ב-1969 ושר החוץ אבא אבן ב-1973. ואולם, על אף חשיבותם הלא מבוטלת של

אורחים אלה לא נשאו ביקוריהם את הערך הסמלי הטמון בהגיעו לברזיל של ראש מדינת ישראל המכהן - "נשיא עם ישראל", כלשון ההסתדרות הציונית העולמית. בשנים אלה (ויש הטוענים שגם בימינו) שלטה בירושלים תפישת העולם הבן-גוריוניסטית של "שני המחנות", שלפיה התפוצה היהודית היא בעלת בריתה המהימנה ביותר של ישראל והיחידה שמסוגלת להתייצב לצדה מול המחנה היריב, כלומר שאר העולם (Brecher, 1972: 229–233). ביקור שזר נועד להעביר לחברי התפוצה בברזיל את המסר שלפיו ישראל מעריכה אותם ומאמצת אותם אל ליבה, אך גם מצפה מהם לנאמנות ותמיכה ללא תנאי. ההתלהבות שבה התקבל שזר בברזיל על ידי שכבות שונות של האוכלוסייה היהודית המקומית מעידה שהמסר נקלט והופנם היטב.

באותה הזדמנות ביקשו גם יהודי ברזיל להעביר מסר משלהם, הן למולדתם האתנו-לאומית והן למדינת המושב שלהם. הצהרותיהם ומעשיהם בזמן הביקור נועדו לחזק את התפישה כי היהודים הם אזרחים נאמנים של ברזיל, שאותה הם אוהבים ומוקירים, שבה הם חיים ושאותה הם אינם מתכוונים לעזוב; **ועם זאת** הם גם חברים נאמנים בתפוצה היהודית, ובתור שכאלה הם שומרים אמונים למולדת ההיסטורית שלהם, מדינת ישראל. ביקור שזר אפשר לאותם יהודים להציג בראש חוצות ובגאווה את נאמנותם הכפולה ולתבוע את זכותם עליה כמרכיב בלתי נפרד **ולגיטימי** של זהותם, בהיותם חברי תפוצה ככל התפוצות, המקושרים למדינה מוערכת שמקיימת יחסים קרובים ולבביים עם ברזיל, שמעניקה לה סיוע טכני, ושמנהיגה זוכים בה לכבוד ויקר.

כפי שראינו, שלטונות ברזיל לא אימצו בהכרח את המסר הזה. באותן שנים, כאשר יחסי ברזיל עם ישראל היו בשיאם, הם הגבילו את ביקורתם לתכתובות פנימיות ולא נתנו לה דרור בפומבי. אולם גינוי מפורש וקולני של נאמנות התפוצה היהודית לישראל יגיע תשע שנים מאוחר יותר, כאשר ברזיל תשנה את עמדתה כלפי הסכסוך במזרח התיכון ותעבור לתמיכה מלאה ובלתי מסויגת בטיעוני מדינות ערב: בשנת 1975 הצביעה ברזיל בעד הצעה 3379 של העצרת הכללית של האומות המאוחדות, אשר קבעה ש"ציונות היא צורה של גזענות ואפליה גזעית". מרבית החוקרים סבורים כי ברזיל תמכה בהצעה מטעמים מעשיים - השאיפה לייבא נפט והשקעות הון ממדינות ערב, הרצון לתפוס עמדת מנהיגות בקרב המדינות המתפתחות והבלתי-מזדהות, והניסיון לבסס את האוטונומיה שלה מול ארצות הברית, שהתנגדה נחרצות להצעה (ראו Uziel and Santos, 2019). עם זאת, לאחר ההצבעה, בפנותו אל מליאת העצרת, הכריז הנציג הברזילי כי "משמעות ההצבעה של ברזיל היא שאין אנו תומכים בציונות כדוקטרינה גזענית ואקסלוסיבית". עוד ציין הנציג כי "אזרחי ברזיל היו חשים

אפוא מורת-רוח אילו ידעו שיש בקרבם אחדים הרואים את עצמם קשורים לגזעם או לארץ אבותיהם יותר משהם קשורים לברזיל עצמה" (מנור, 1997). אם ביקור שזר בברזיל ב-1966 הקנה ליהודים רבים את התחושה שנאמנותם הכפולה, למולדת ולמדינת המושב שלהם, היא לגיטימית בעיני השלטון בארצם, הצבעת ברזיל ב-1975 וההצהרות שליוו אותה הוכיחו להם כי הייתה זו רק אשליה חולפת.

רשימת מקורות

- לורך, נתנאל, 2002. "יחסי ישראל-אמריקה האיברית עד 1972", משה יגר, יוסף גוברין ואריה עודד (עורכים), **משרד החוץ: 50 השנים הראשונות**, ירושלים: כתר, עמ' 723-753.
- מנור, יוחנן, 1997. **עלילת דם: המאבק לביטול החלטת האו"ם המשווה את הציונות לגזענות**, תרגום: סמדר מילוא, ירושלים: הוצאת הספריה הציונית.
- ריין, רענן, 2002. **ארגנטינה, ישראל והיהודים: למן חלוקת ארץ ישראל ועד פרשת אייכמן**, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- שפר, גבריאל, והדס רוט-טולדנו, 2006. **מי מנהיג? על יחסי ישראל והתפוצה היהודית**, תל אביב וירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

Adamson, Fiona B., 2008. "Constructing the Diaspora: Diaspora Identity Politics and Transnational Social Movements", Paper presented at the International Studies Association's 49th Annual Meeting, San Francisco, CA, March 2008.

Alves, Maria Helena Moreira, 1985. *State and Opposition in Military Brazil*, Austin: University of Texas Press.

Amelina, Anna, and Karolina Barglowski, 2019. "Key Methodological Tools for Diaspora Studies: Combining the Transnational and Intersectional Approaches", in Robin Cohen and Carolin Fischer (eds.), *Routledge Handbook of Diaspora Studies*, London and New York: Routledge, pp. 31-39.

Anthias, Floya, 1998. "Evaluating 'Diaspora': Beyond Ethnicity?" *Sociology* 32(3): 557-580.

Aonde Vamos, 1966. "Shazar na Guanabara", *Aonde Vamos*, 21.7.1966, pp. 17-21.

Avni, Haim, 2011. "Cuarenta años: el contexto histórico y desafíos a la investigación", in Haim Avni, Judit Bokser, Margalit Bejarano and Sergio DellaPergola (eds.), *Pertenencia y alteridad: Judíos en/de América Latina: cuarenta años de cambios*, Madrid: Iberoamericana, pp. 85-111.

Baron, Ilan Zvi, 2009. "The Problem of Dual Loyalty", *Canadian Journal of Political Science* 42(4): 1025-1044.

Baumann, Martin, 2000. "Diaspora: Genealogies or Semantics and Transcultural Comparison", *Numen* 47(3): 313-337.

Black, Jan Knippers, 1977. *United States Penetration of Brazil*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Bokser Liwerant, Judit, 2014. "Jewish Diaspora and Transnationalism: Awkward (Dance) Partners?" in, Eliezer Ben-Rafael, Judit Bokser Liwerant and Yosef Gorny (eds.), *Reconsidering Israel-Diaspora Relations*, Leiden and Boston: Brill, pp. 367-404.

Brecher, Michael, 1972. *The Foreign Policy System of Israel: Setting, Images, Process*, New Haven: Yale University Press.

- Brubaker, Rogers, 2005. "The 'Diaspora' Diaspora", *Ethnic and Racial Studies* 28(1): 1–19.
- Casarões, Guilherme, and Tullo Vigevani, 2014. "O lugar de Israel e da Palestina na política externa brasileira: antissemitismo, voto majoritário ou promotor de paz?" *História (São Paulo)* 33(2): 150–188.
- Cervo, Amado Luiz, and Clodoaldo Bueno, 2002. *História da política exterior do Brasil*, Brasília: Editora UnB.
- Chander, Anupam, 2001. "Diaspora Bonds", *New York University Law Review* 76(4): 1005–1099.
- Correio da Manhã, 1966. "GB saúda Shazar como líderes dos judeus", *Correio da Manhã*, 22.7.1966, p. 2.
- Datz, Giselle, and Joel Peters, 2013. "Brazil and the Israeli-Palestinian Conflict in the New Century: Between Ambition, Idealism, and Pragmatism", *Israel Journal of Foreign Affairs* 7(2): 43–57.
- Decol, René Daniel, 2009. "A Demographic Profile of Brazilian Jewry", *Contemporary Jewry* 29(2): 99–113.
- Délano, Alexandra, 2014. "The Diffusion of Diaspora Engagement Policies: A Latin American Agenda", *Political Geography* 41(Supplement C): 90–100.
- Diário de Notícias, 1966a. "Brasil-Israel", *Diário de Notícias (Porto Alegre)*, 23.7.1966, p. 4.
- , 1966b. "Presença de Shazar", *Diário de Notícias*, 21.7.1966, p. 4.
- Dufoix, Stéphane, 2017. *The Dispersion: A History of the Word Diaspora*, Leiden and Boston: Brill.
- Elkin, Judith Laikin, 2014. *The Jews of Latin America*, Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Faist, Thomas, 2010. "Diaspora and Transnationalism: What Kind of Dance Partners?" in Rainer Bauböck and Thomas Faist (eds.), *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 9–34.
- Gamlén, Alan, 2008. "The Emigration State and the Modern Geopolitical Imagination", *Political Geography* 27(8): 840–856.
- Gaspari, Elio, 2002. *A Ditadura Envergonhada*, São Paulo: Companhia das Letras.
- Green, James N., 2010. *We Cannot Remain Silent: Opposition to the Brazilian Military Dictatorship in the United States*, Durham: Duke University Press.
- Grossman, Jonathan, 2019. "Toward a Definition of Diaspora", *Ethnic and Racial Studies* 42(8): 1263–1282.
- , 2018. "Impartiality as a Lack of Interest: Israel, Brazil, the Jewish Diaspora, and the Question of Jerusalem", *Israel Studies* 23(1): 152–76.

---, 2012. "Cordial Relations, Pragmatic Policies: Israel and Brazil, 1961–1964, Policy Making and Diplomacy in the Cold War Era", unpublished MA Thesis, The Hebrew University of Jerusalem.

Ho, Elaine Lynn-Ee, 2011. "'Claiming' the Diaspora: Elite Mobility, Sending State Strategies and the Spatialities of Citizenship", *Progress in Human Geography* 35(6): 757–72.

Hurrell, Andrew, 2013. *The Quest for Autonomy: The Evolution of Brazil's Role in the International System, 1964–1985*, Brasília: Fundação Alexandre de Gusmão.

Inbar, Efraim, 1990. "Jews, Jewishness and Israel's Foreign Policy", *Jewish Political Studies Review* 2(3-4): 165–183.

Jewish Telegraphic Agency (JTA), 1966a. "Israel President Leaves Chile; Proceeds to Uruguay for Week's Rest", *Jewish Telegraphic Agency*, 15.7.1966.

---, 1966b. "Argentine and Israel to Set New Date on Shazar's Visit to Buenos Aires," *Jewish Telegraphic Agency*, 12.7.1966.

---, 1966c. "Shazar's Visit to Chile Marked by Signing Nuclear Research Pact", *Jewish Telegraphic Agency*, 30.6.1966.

---, 1966d. "Shazar Leaves Uruguay Today for Chile; Enjoyed Extraordinary Honors", *Jewish Telegraphic Agency*, 27.6.1966.

---, 1966e. "Brazil and Israel Sign Pact on Cooperation in Nuclear Research", *Jewish Telegraphic Agency*, 24.5.1966.

Jornal do Brasil, 1966a. "Presidente de Israel chega ao Rio e é recebido com festas", *Jornal do Brasil*, 22.7.1966, p. 11.

---, 1966b. "Cassações saem hoje e Feola escapa", *Jornal do Brasil*, 19.7.1966, p. 1.

---, 1966c. "Zalman Shazar condena países que se isolam no bem estar", *Jornal do Brasil*, 19.7.1966, p. 17.

Kaufman, Edy, Yoram Shapira, and Joel Barromi, 1979. *Israel-Latin American Relations*, New Brunswick: Transaction Books.

Klieman, Aaron S., 1985. *Israel's Global Reach: Arms Sales as Diplomacy*, Washington, DC: Pergamon-Brassey's International Defense Publishers.

Koinova, Maria, 2018. "Critical Junctures and Transformative Events in Diaspora Mobilisation for Kosovo and Palestinian Statehood", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 44(8): 1289–1308.

Lederhendler, Eli (ed.), 2000. *The Six-Day War and World Jewry*, Bethesda, MD: University Press of Maryland.

Lesser, Jeffrey, and Raanan Rein, 2008. "New Approaches to Ethnicity and Diaspora in Twentieth-Century Latin America", in Jeffrey Lesser and Raanan Rein (eds.), *Rethinking Jewish Latin Americans*, Albuquerque: University of New Mexico Press, pp. 23–40.

- Miller, David, 2008. "Immigrants, Nations, and Citizenship", *Journal of Political Philosophy* 16(4): 371–390.
- Neumann, Aron, 1966. "Editorial", *Aonde Vamos*, 21.7.1966, pp. 3–5.
- Nikolko, Milana, 2019. "Diaspora Mobilization and the Ukraine Crisis: Old Traumas and New Strategies", *Ethnic and Racial Studies* 42(11): 1870–1889.
- O Cruzeiro, 1966. "Presidente Shazar no Brasil", *O Cruzeiro*, 9.8.1966, pp. 100–102.
- Quadros, Jânio, 1961. "Brazil's New Foreign Policy", *Foreign Affairs* 40(1): 19–27.
- Ragazzi, Francesco, 2012. "Diaspora: The Politics of Its Meanings", *International Political Sociology* 6(1): 107–11.
- Roniger, Luis, 2010. "Latin American Jews and Processes of Transnational Legitimization and De-Legitimization." *Journal of Modern Jewish Studies* 9(2): 185–207.
- Safran, William, 1991. "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return", *Diaspora* 1(1): 83–99.
- Santos, Norma Breda dos, 2001. "Dez anos no deserto: a participação brasileira na primeira missão de paz das Nações Unidas", in Gilberto Dupas and Tullo Vigevani (eds.), *Israel - Palestina: A Construção da Paz Vista de uma Perspectiva Global*, São Paulo: Editora UNESP, pp. 263–285.
- Shain, Yossi, and Aharon Barth, 2003. "Diasporas and International Relations Theory", *International Organization* 57(3): 449–479.
- Shalom, 1966. Front cover, *Shalom*, July 1966.
- Sheffer, Gabriel, 2009. "A Reexamination of the Main Theoretical Approaches to the Study of Diasporas and Their Applicability to the Jewish Diaspora", in Eliezer Ben-Rafael and Yitzhak Sternberg (eds.), *Diasporas and the Advent of a New (Dis)Order*, Boston: Brill, pp. 375–396.
- , 2003. *Diaspora Politics: At Home Abroad*, New York: Cambridge University Press.
- Skidmore, Thomas E., 1988. *The Politics of Military Rule in Brazil: 1964–1985*, New York: Oxford University Press.
- Sorj, Bernardo, 2008. "Brazilian Non-Anti-Semite Sociability and Jewish Identity", in Judit Bokser Liwerant, Eliezer Ben-Rafael, Yossi Gorny, and Raanan Rein (eds.), *Identities in an Era of Globalization and Multiculturalism: Latin America in the Jewish World*, Leiden and Boston: Brill, pp. 151–170.
- Storrs, Keith Larry, 1973. *Brazil's Independent Foreign Policy, 1961–1964: Background, Tenets, Linkage to Domestic Politics, and Aftermath*, Ithaca: Cornell University Press.
- Tölölyan, Khachig, 2007. "The Contemporary Discourse of Diaspora Studies", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27(3): 647–655.

---, 1996. "Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment", *Diaspora* 5(1): 3–36.

Tribuna da Imprensa, 1966. "Colônia judaica in Rio recebe Shazar com entusiasmo", *Tribuna da Imprensa*, 22.7.1966, p. 8.

Uziel, Eduardo, and Norma Breda dos Santos, 2019. "Source Criticism and the History of Brazilian Foreign Policy", *Contexto Internacional* 41(1): 187–208.

Waldinger, Roger, and David Fitzgerald, 2004. "Transnationalism in Question", *American Journal of Sociology* 109(5): 1177–95.

Werbner, Pnina, 2002. "The Place Which Is Diaspora: Citizenship, Religion and Gender in the Making of Chaordic Transnationalism", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 28(1): 119–133.